III Congrés d'Estudis de la Marina Alta (1990)
Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta
Institut Juan Gil-Albert, 1992
ISBN 84-7784-052-0
pàg. 193-197

ESTUDI PRELIMINAR SOBRE L'EXISTÈNCIA DE JUEUS A LA CIUTAT DE DÉNIA EN ÈPOCA TAIFAL

JOSÉ. L. MENÉNDEZ FUEYO

L'estudi del poblament jueu a la Comunitat Valenciana ha donat una relativa quantitat de treballs, però la seua actuació pel que es refereix als poblats de la província d'Alacant, suggerixen una major profunditat. Un d'aquestos casos és la ciutat de Dénia, la qual, en època taifal, inclou una comunitat hebrea. L'objectiu d'aquest article es mostrar documentalment l'existència d'aquest grup dins la comunitat dianense.

El nostre propòsit és realitzar-ho mitjançant a traves la recopilació de totes les referències trobades sobre la presència de jueus a Dénia en aquest període.

Degut a la falta de notícies de caràcter general, tal i com veurem a continuació, les dades trobades només fan al.lusió a fets aïllats i individuals. Això no fa, per altra banda, per a que partint d'elements determinants podem assenyalar l'existència de jueus a la població, puix que la formació, malgrat ésser limitada, ens dona una quantitat d'elements tal, que amb una hipòtesi lógica poguem mostrar un avanç de la possible realitat de la població jueva dianense i la seua importància a la societat islàmica del món Taifal.

Gran part de les referències trobades provenen d'estudis sintètics realitzats sobre el tema jueu on, circumstancialment, apareixen informacions referents al grup que ens ocupa en aquest moment. Per altra banda, podem trobar-les directament en les fonts, sobretot, de tipus literari, que son les més abundants en aquest període. Autors com Mose ibn Ezra o el crític Al-Hazirí varen deixar als seus escrits, una informació valuosíssima per aquell que s'aprope a aquest món amb interés investigador.

La bibliografia relativa al mon de les Taifes en el regne de Dénia s'ha prodigat de manera extensa, però malgrat d'això, les referències a jueus seran escases o simplement nul.les. És el cas de «La Historia musulmana de Valencia y su región», de A. Huici (HUICI, 1970), on, malgrat presentar un capítol exclusiu de la ciutat, no cita cap dada referent al tema.

On sí hem pogut recaptar alguna notícia és en «La Historia de la Provincia de Alicante», publicada a l'any 1985. En el seu tom relatiu a l'Edat Mitjana i mès exactament, en el seu capítol dedicat al món musulmà, realitzat, per P. Guichard (GUICHARD, 1985). En dit treball, l'autor referint-se al famòs text d'Ibn Sidah (2) on apareix la denominació *d'ayam,* fa al.lusió a la discussió on té sotmés el concepte en la què J. Riberta (RIBERA, 1886), ja en 1886, suggereix que fa referència a un caràcter lingüístic no àrab utilitzat per un alt percentatge de la població de la taifa.

Per altra banda, investigadors com Dolors Bramon (BRAMON, 1977, 17-47), M.C. Barceló (BARCELÓ, 1979, 123-149), M. de Epalza (EPALZA, 1981, 161-172) o M.J. Rubiera (RUBIERA, 1988, 123 y ss.) són partidaris d'atorgar al terme un caràcter ètnic més que lingüístic. De totes maneres, pareix clar que l'apel.latiu tractava de denominar un element, grup o persona estrangera.

Per això, no volem donar conclusions en un tema d'oberta i actual discussió com és aquest, per la qual cosa deixem de costat el debat esperant que la solució es trobe com més prompte.

També existeix, dins la mateixa col.lecció, un capítol dedicat a la comunitat jueva realitzat per J. Hinojosa (HINOJOSA, 1985, 334-344), però relatiu al desenvolupament de dita comunitat després de la conquesta feta per Jaume I.

E. Leví-Provençal, en el seu estudi de L'Espanya musulmana des del 711 al 1031 (LEVI-PROVENÇAL, 1987), dedica un apartat a la història de l'aljama jueva de Córdoba fent menció de l'arribada del rabí Mosé ibn Hanok, introductor del Talmud Babilònic a la Península. La seua relació amb la comunitat jueva dianense, es un fet que més avant revelarem.

Existeixen altres treballs de caràcter general, com la «Historia musulmana de Valencia» de M. Sanchis, inscri-

ta en la Història del País Valencià de M. Tarradell (SANCHIS, 1965), o l'estudi monogràfic dels jueus en el regnes cristians de I. Baer (BAER, 1961), les quals, per tractar sols l'horitzó islàmic o la història del jueu en territori cristià no ens aporten dades respecte al tema que ens ocupa.

Per altra part, cal ressenyar un dels pocs treballs generals sobre la història de Dénia realitzat per R. Chabás a finals del secle XIX, en el qual no s'assenyalà tampoc referència alguna a l'existència d'una comunitat hebrea a Dénia. No fa així en altres estudis on les dades, encara que abundants, ens permiteixen supondre la presència de dit grup; és el cas del treball monogràfic dedicat a la Taifa de Dénia, realitzat per M.J. Rubiera (RUBIERA, 1988), on cita un paràgraf, en el qual, assenyala la presència de dos rabins en una data històrica determinada i que justificaria la presència jueva en la Taifa, encara que sense insistir molt. D'aquesta ressenya i d'altres ens ocuparem més endavant.

DOCUMENTS I REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Partint dels estudis i fonts consultades presentem les dades recollides, acompanyades de les seues referències bibliogràfiques oportunes. Totes elles van a trobar-se en un horitzó cronològic limitat entre el 1043 i el 1083; són dades que comprenen el regnat de l'emir Muyahid, del seu fill Alí ben Muyahid (3), del tuchibí Al-Muqtadir de Saragossa i part del seu hereu, Imad ad-Daula Mundhir.

1. Yishaq Ben Moshe Ben Saknay

Segons l'estudi de Millás Vallicrosa (MILLAS VALLICROSA, 1973, 70), relatiu a la literatura hebraico-espanyola, ben Saknay va ser rabí de Dénia fins l'any 1070, quan abandonà la ciutat i eixí cap a la colònia de Pumbedita, a la conca del riu Eufrates, on va arribar a ser *gaon* o cap de dita comunitat.

2. Yishaq Ben Ruben de Barcelona

Va nàixer en 1043, sent des de molt jove deixeble del talmudista Hanok ben Mosé de Córdoba, (fill de l'anteriorment nombrat Mosé ibn Hanok, introductor del Talmud Babilònic en la Península). Ben Ruben arribà a Dénia l'any 1070, amb 27 anys, enviat per la comunitat de Barcelona, per a reemplaçar al ja citat Yishaq ben Moshé ben Saknay. Va destacar molt prompte com a poeta junt a Tobía Mosé ha-Ma'atiq, i com u dels primers traductors d'obres àrabs l'hebreu. A més, també se'l coneix com a talmudista, com a *azharot.* Es tracta de composicions poètiques a base de intercalar passatges bíblics.

Aquest mètode fou molt utilitzat pels *paytanim,* precursors d'una nova poesía litúrgica al servei de la sinagoga. Aquesta literatura va significar tot un nou ordre de plegàries i loors que vindrien a reemplaçar els antics sacrificis del temple. El seu estil fou enjudiciat per un crític de la seua època, el jueu Al-Hazirí, que en el seu *«Sefer Thahkemoní»,* ens aproximava l'obra i figura del citat ben Ruben:

> «... y de los poemas de R. Yishaq ben Rê'uben ¿Quien es sabio para comprender su secreto? pues maravilló realizando admirables metáforas cuando introducía al engarzar sus rimas la cita de todos los mandamientos y los colocaba por versículos unidos como decretados por el Espiritu Santo...».
>
> *(Sefer Thahkemoní, III)*

Totes les notícies les podem trobar en una abundant bibliografia. Les dades referents al desenvolupament intelectual, les trobem en el citat estudi de Millás (MILLAS VALLICROSA, 1973, 70). La traducció del llibre d'Al-Hazirí on es troben inserides les línies anteriorment escrites, es podem trobar en l'article de A. Navarro, publicat per la revista «Sefarad», titulat «Los poetas hebreos de Sefarad» (NAVARRO, 1981).

La resta de les dades es podem trobar en l'obra de A. Díez (DIEZ MACHO, 1953), dedicat de forma exclusiva al literat degà dels poetes jueus espanyols: Mosé Ibn Ezra, en la seua obra «Sirat Yisrael», o *Llibre de la consideració i el record* (5), dedicà unes línies a parlar de la seua època d'aprenentatge i els seus inicis literàris. Per altra banda, en l'estudi dedicat als jueus espanyols de l'Edat Mitjana de L. Súarez, apareix la data exacta de la seua arribada a Dénia (SÚAREZ, 1988, 64).

3. Yishaq Ben Abraham

Es tracta d'un comerciant de cinabri de Dénia que presenta una demanda en contra del seu intermediari àrab, anomenat Abul-Hassan Qasim, per haver-se apropiat de la mercaderia que anava destinada a un mercader de Al-Madhiya (Túnez), anomenat Hassan ben Hassan.

El demandant acusa al demandat de revendre la seua mercaderia i quedar-se amb els beneficis. El document escrit en aljamía hebraic-àrab, el podem trobar en els papers referents a la Península Ibèrica de la Genizah del Cairo, que foren estudiats per E. Ashtor i que apareguen publicats a la revista «Sefarad», (ASHTOR, 1964, 76-81).

A més, també ha sigut examinat recentment per M.C. Barceló, amb motiu de la seua tesi doctoral que du per títol «Minorías islámicas en el País Valenciano». Una notícia d'aquest treball realitzat per la mateixa autora, va apareixer en 1982, en la revista del Institut d'Estudis Alicantins (IDEA), on afirma que el text «puede paliar el vacío informativo existente sobre la vida económico-social de la Taifa de Denia» (BARCELÓ, 1982, 55). Però encara que l'autora assenyala els dos textos que ací presentem, no els estudia ni publica, excusant-se en el fet que no pertanyen a l'àmbit del treball. Això si, aclarix que són les referències més antigues que s'han trobat i que apareixen en la seua col.lecció de documents.

4. Yosef Ben Abraham

Possiblement seria algun funcionari dedicat a feines jurídiques de l'aljama, ja que és u dels firmants de la demanda del mercader jueu citat abans, datat l'any 1083. També sabem que era fill del Rabí Abraham. El ja nombrat estudi relatiu als documents de la Genizah del Cairo realitzat per E. Ashtor (ASHTOR, 1964), integra dit personatge en els textos estudiats.

5. Ya'Aqob Ha-Kohen

Fill de R. Yishaq Semuel. És el segon dels firmants del document, junt al ja citat Yosef ben Abraham. A l'igual que l'anterior, el seu nom apareix en el mateix estudi citat anteriorment (ASHTOR, 1964).

6. Yishaq Semuel

Era el pare de l'anomenat en el paràgraf anterior Ya'aqob ha-Kohen i fill del Rabí Ya'aqob (ASHTOR, 1964).

7. Yishaq Ben Hiyya

Es el firmant, junt amb Yosef ben Abraham, d'un segon document, que pertany a la mateixa causa, datat en el mateix any (1083) i escrit, a l'igual que el primer, en aljamía hebraic-àrab.

En aquest document, el demandat, Abu-1-Hassan Qasim, realitza el heset (6), al.legant que no té res a veure amb allò què se l'acusa, per part del comerciant ben Abraham. El document també s'integra dins de l'estudi de E. Ashtor (ASHTOR, 1964), i és igualment ressenyat per M.C. Barceló en la seua tesi doctoral a la qual ens hem referit.

8. Abu Ibrahim Yiskaq Kastar

Va esser metge i filòsof a la cort durant el regnat de Alí ben Muyahid (1045-1076) (7). El seu nom el podem trobar en el treball de Millás Vallicrosa (MILLAS VALLICROSA, 1973).

CONCLUSIONS

Fins ara ens hem centrat en recollir aquells treballs generals i locals importants així com l'anàlisi de totes les dades recollides, esperant el moment oportú per a realitzar la síntesi final. A pesar que no hem pogut trobar cap document o referència que faça al.lusió directa a la presència d'una aljama a Dénia, les dades presentades ací ens fan pressuposar de mode indirecte l'existència de dit nucli. Tots els noms de les persones que apareixen en la llista anteriorment descrita ostenten una funció social de trascendència dins de la comunitat.

En un primer grup, trobem aquells que desenvolupen l'activitat religiosa, element de molta importància dins del funcionament ordinari d'una aljama. Són, potser, les dades més directes que ens indiquen la presència de la comunitat jueva, ja que a l'haver un rabí implica lògicament, l'existència d'un grup de fidels. Evidentment, no podem assegurar documentalment ni la localització ni la situació, tant de la judería com de la sinagoga, però si hi ha alguna cosa que definesca aquest espai religiòs és la presència d'un rabí.

Els rabins d'aquesta època basen les seues ensenyances en la sabiduria emanada del Talmud Babilònic, introduit a la Península Ibèrica per un grup de cinc rabins procedents d'Orient, entre els quals, curiosament, es trobava el pare del mestre del poeta ben Ruben de Barcelona, Hanok ben Mosé. Dita corrent es va convertir en el suport ideològic del rabinisme jueu i de tots els fidels de la Península al llarg d'aquesta època.

Per això, no ha de resultar estrany que els rabins exercisquen una influència molt forta sobre les comunitats que controlen. Dit càrrec, apart de reunir unes condicions especials i un aprenentatge adequat, ha de tindre una sabiduria i una visió política superior a la resta del grup. La seua funció dins de la comunitat l'assenyalen sovint com un de les guies en assumptes estranys a la religió, com és el cas de temes en els quals intervé directa o indirectament el poder musulmà.

Aquest, be haguera pogut ésser el cas de ben Saknay o de ben Ruben, dues personalitats religioses d'alt nivell, com ja hem vist en la seua anterior descripció, tant dins de l'entorn local com en l'exterior. Respecte a aquest últim, els aconteiximents en els què es veu relacionat ben Saknay, el posen en contacte amb un dels focus espirituals del corrent talmúdic del moment i que tant va influir en Espanya: Ens referim a la comunitat babilònica de Pumbedita.

Aquesta comunitat es troba situada geogràficament en la conca del riu Eufrates, molt prop de Babilònia (GILBERT, 1978, 10). La seua importància radica en el fet d'haver-se constituit junt a la ciutat de Sura, al nord de la mencionada Pumbedita, com un dels focus espirituals més importants de tota la Diàspora durant uns 1000 anys. Podem suposar, per tant, que el cap o gaon de dita comunitat ostentava el major poder religiós del món jueu. Aquest és el càrrec que va portar el nostre compatriota fa més de 900 anys.

A més d'aquest, hi ha un altre detall que no podem oblidar. En la relació de documents que ací presentem, on hi ha dos que pertanyen a una denúncia per robatori d'una càrrega comercial de l'aljama de Dénia. En ells trobem el curiós cas de què tots els firmants són fills —o en algún cas, inclús nets— de rabins. Per exemple, Ya'aqob ha-Kohen, és fill del rabi Yishaq Semuel, i al mateix temps, net del rabí Ya'aqob, el qual, com ja assenyala el document, ja és mort. La mateixa cosa ocorreix amb Yosef ben Abraham, que també ha mort. Per últim, Yishaq, firmant exclusivament del segon document és fill del rabí Hiyya.

Aquesta successió de fills, pares e inclús avís necessita una explicació o al menys una matisació. Desconeixem si dits parents perteneixen a la comunitat dianense o es troben integrats en un altra aljama, per la qual cosa no tenim elements de juí suficients com per a poder afirmar que dits subjectes es trobaven a Dénia o si eren oriünds de la ciutat.

En un alt percentatge de les ocasions, com en el cas de comunitat menudes, el rabí sol desempenyar càrrecs de notari en les censes judicials que es plantejaven en la aljama. En aquest cas, no sabem si els firmants són rabins o no, per la qual cosa no podem afirmar ni això. Per desgràcia, la falta de documentació referent al desenvolupament judicial de les aljames jueves en època musulmana és notòria, per la qual cosa ens impedix analitzar en major profonditat aquesta incógnita. La qüestió, per tant,

pot quedar oberta al debat i a les diferents interpretacions.

En un segon grup, es troben aquells que ostenten el poder econòmic, i en aquest cas, l'acció mercantil. Una de les funcions que mès solen realitzar els jueus és la comercial. Activitat, per altra banda, molt ben fomentada tant per àrabs com per cristians per la riquesa que tenien dits personatges. Un jueu, pel sol fet de ser-ho, ja suposa tot un capital econòmic, degut a la seua religió, ja que el compliment d'ella li reportava al governant de torn importants beneficis. D'ahi, que moltes vegades els musulmans no fomentaren la conversió de cristians com de jueus, per no considerar-ho rendable.

En quant a les mercaderies no podem dir res excepte l'existència de comerç de cinabri, únic producte del què tenim notícies (ASHTOR, 1964). Per treballs recents sabem que el cinabri o bermelló (en àrab *zunyufur, zinyafr*), s'extraia de les mines de mercuri d'Almadén i Ovejo (Jaén). Els musulmans a l'igual que anteriorment havien fet els romans, es van aprofitar del mercuri, explotant les mines de manera intensa. Per exemple, a finals del segle XI i a principis del segle XII, les mines d'Ovejo ocuparen a més de 1.000 miners entre picadors i llenyadors que s'encarregaven de la combustió del mineral.

Aquest producte i sobretot el seu derivat, el cinabri, s'exportava a tot el món sent utilitzat com a colorant en la indústria dels teixits.

El fet que sols en aquestos dos llocs es puguera extraure dit mineral, feia del mateix un producte difícil de trobar —i per aquesta raó— car. La demanda produïda per l'exterior va portar a un'ampla exportació pels principals ports del Surest Mediterrani, entre ells, Dénia.

L'arribada del producte des de l'interior es realitzava a través de la Via Augusta romana, com be assenyala M.J. Rubiera: «... por la Vía Augusta llegaban hasta ella los productos de la Bética para embarcar en los puertos de Denia, Tortosa i Alicante» (RUBIERA, 1988, 18). Recordem també que en aquesta època, la Taifa de Dénia arribava a controlar la zona de Jaén, englobant aquesta les mines de mercuri i facilitant la seua ràpida eixida i comercialització.

Segons S.D. Goitein, en el seu estudi del desenvolupament econòmic mediterrani a través dels documents de la Comunitat jueva d'El Cairo, cita els ports d'Almeria, Sevilla i Dénia com els nuclis més importants d'activitat comercial on els vaixells de tot el Mediterrani convergien (GOITEIN, 1967, 213).

Per fonts com Al-Idrisí (8), sabem que Dénia era un port molt concorregut on funcionaven unes importants drassanes. Les seues naus comercials arribaven a les regions més allunyades del Mediterrani. Exemple fet és el testimoni d'un jueu de la comunitat d'El Cairo, anomenat Nahray ben Nissim, el cosí del qual, li exposa la arribada al port d'Alexandría d'un vaixell procedent del port de Dénia:

> «Esta semana llegó un barco desde España, a saber, desde Denia, en el cual un número de nuestros amigos viajaban (cuatro de ellos son nombrados por sus nombres) no entraron en Al-Madhiya y no tienen noticias de ello...»
>
> (GOITEIN, 1967, 318)

També ací hi ha un detall important que no podem deixar escapar. En el primer document que ací presentem apareix la frase: «... en el año en que salimos de Dénia en el barco del Rey, Dios le otorgue potencia, para Al-Mahdiya...» (ASHTOR, 1964, 80). Amb aquest testimoni, es constata el fet que el vaixell en el què viatjava la mercaderia del jueu Yishaq ben Abraham no era de la seua propietat sinò que havia sigut noliejat pel rei, Imad ad Daula Mundhir.

Pareix lògic afirmar aquest fet, ja que pensem que una mercaderia tan preciosa i valiosa per la seua escassesa — com era el cinabri— pogués estar controlada per un simple comerciant en lloc de per la figura màxima del territori, en aquest cas, el propi rei. Per tant, el rei, com a monopolitzador de les mines de mercuri de Jaén, (que es trobaven en el seu territori) i, com a cap de la flota militar i mercant de la ciutat, sols necessitava els contactes comercials per a poder materialitzar el comerç. Ací és on entra la presència dels jueus i, en aquest cas, del comerciant Yishaq ben Abraham, el qual posseix contactes amb la costa nord d'Àfrica (Hassan ben Hassan de Al-Madhiya) i que pot realitzar la transacció. D'ahí que el rei cedisca el seu vaixell al jueu per a fomentar l'operació comercial. Aquesta mesura que ara hem explicat era molt usual en ciutats costaneres com Dénia, els recursos econòmics de la qual depenien moltes vegades d'aquest tipus d'operacions.

Per últim, en el terreny on també destaquen els jueus a més de l'econòmic i del religios, és el cultural, on aconseguiren gran relevància junt a importants autors àrabs com Abu'Amr al-Miqri, Abu 'Umar ibn ʿAbd Al-Barr o el ja mencionat Ibn Sidah.

En ella, jueus com Ibn Kastar, aconsegueixen llocs de transcendència, deguts als seus amplis coneixements de llengües, medicina, astronomia, literatura i altres ciències, que els feien més versats que la resta de les minories de la ciutat. Moltes vegades els conferien el títol de conseller del príncep i passaven a desempenyar tasques polítiques i aquest cas podría ser el del mencionat (9) que be haguera pogut ésser des de conseller polític a *trujaman* (10) dins la cort de Alí ben Muyahid.

En resum, l'objectiu d'aquest article creem que ha quedat satisfet. Els documents i referències bibliogràfiques ens donen la posibilitat de creure en l'existència d'una comunitat jueva en el mapa socio-polític de la Taifa de Muyahid i els seus successors. Que quede ací l'incognita del seu major o menor volum i la seua importància dins de l'espectre econòmic i social que rodejava l'aljama. De moment és un problema que esperem puga ser resolt algun día, en be de l'investigació.

NOTES

(1) Agraïm des d'ací el consell i defensa brindat per R. Azuar, restaurador-conservador del Museu Arqueològic Provincial, així com a E. Llobregat per deixar.nos consultar tota la bibliografia necessaria. Així mateix, volem agrair els comentaris oportuns de J. Hinojosa, professor, de H.ª Medieval de la Universitat d'Alacant que ens ha valgut de molt. A.T.M. Llopis, per haver traduït l'article al valencià i a J. Soler, A. Pérez, M.F. Martín, L. Matas, F. Lozano, M. Jerez per haver-me aguantat sense queixar-se. A tots, gràcies.

(2) «¿Cómo no he de cometer errores yo, si escribo en tiempos tan alejados de la pureza de la lengua árabe y teniendo que vivir con personas que hablan romance?» (RUBIERA, 1988, 123-124).

(3) També anomenat Alí Iqbal al-Daula, títol sultànic que s'imposava al nou califa i que significa «prosperitat del regne».

(4) Per a A. Navarro, es transcriu Yishaq ben Re'uben al-Bargeloní (NAVARRO, 1981, 330-334), mentre que per L. Súarez es Isaac ibn Reuben ha-Barkeloní (SUAREZ, 1988, 64).

(5) En àrab es pot trobar per *Kitab al-muhadara wa-l-mudakara.*

(6) El *heset* és el jurament que es refereix a qui nega totalment la presentació d'un querellant que no pot presentar testimonis.

(7) La data exacta de l'inici del regnat es troba en el *Geógrafo Anónimo* del Al-Andalus el qual ha segut ja estudiat (MOLINA, 1982, 258).

(8) «... Muchos barcos acuden allí y hay arsenales donde se construyen. De allí parten navíos que van a las regiones más alejadas, y de allí sale también la escuadra en tiempo de guerra» (AL-IDRISI, Anubar, p. 183).

(9) Un paral.lel pròxim podem trobar-lo en *Hasday ibn Shaprut,* ambaixador del califa Abd el-Rahman III a la cort dels reis cristians, més concretament de Sancho I (SÚAREZ, 1988, 42).

(10) Traductor.

BIBLIOGRAFIA

AL-IDRISI, 1974, *Geografía de España,* Valencia Anubar, p. 183.

ASHTOR, E.: «Documentos españoles de la Genizah», *Sefarad* XXIV, pp. 76-81, Madrid.

BARCELÓ, M. et alii, 1984, *Historia de los pueblos de España. Los antiguos territoris de la Corona de Aragon. Aragon, Baleares, Cataluña y País Valenciano,* Barcelona.

BARCELÓ, M.C., 1984: «La llengua àrab al País Valencià» *Arguments,* 4, pp. 123-149.

BARCELÓ, M.C., 1982: «Inventario de documentos árabes alicantinos», *Instituto de Estudios Alicantinos* (IDEA), p. 55, Alicante.

BRAMON, D., 1977, «Una llengua, dues llengues, tres llengues» en SISE, P.: *Raons d'identitat del País Valencià,* pp. 17-47, Valencia.

CHABÁS, R., 1985, *Historia de la ciudad de Denia,* Alicante, (reedición).

CHABÁS, R., 1983, *Bosquejo historico de Denia,* Denia.

DÍEZ, A., 1953, *Mosé ibn Ezra, como poeta y preceptista,* Madrid.

EPALZA, M. de, 1981, «Notas sobre el lingüista Ibn Sidah y la historia de Denia y su región en el siglo XI», *Instituto de Estudios Alicantinos,* 33 (IDEA), pp. 161-172, Alicante.

GILBERT, M., 1978, *Atlas of Jewish History,* p. 10 Jerusalén.

GOITEIN, S.D., 1967, *A Mediterranean society. The Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza,* volumen I, Londres.

GUICHARE, P., 1985, «El Islam alicantino», *Historia de la provincia de Alicante,* tomo II, p. 66, Alicante.

HINOJOSA, J., 1985, «Las estructuras sociales. La comunidad hebrea», *Historia de la provincia de Alicante,* tomo II, pp. 334-344, Alicante.

HUICI, A., 1970, *Historia musulmana de Valencia y su región,* Valencia.

LEVI-PROVENÇAL, E., 1987, «España musulmana (711-1031). Instituciones, sociedad y cultura», *Historia de España* dirigida por Menéndez Pidal, tomo V, Madrid.

MARTIN, J.L., 1988, *La Peninsula Ibérica en la Edad Media,* Barcelona.

MILLAS VALLICROSA, J.M., 1973, *Literatura hebraico-española.* Buenos Aires.

MOLINA, L., 1982, «Las dos versiones de la Geografía de Al-Udri», *Al-Qántara,* III, p. 258, Madrid.

NAVARRO, A., 1981, «Los poetas hebreos de Sefarad», *Sefarad,* SLI, pp. 330-334, Madrid.

RIBERA, J., 1985, «Monasterio musulmán de Denia», *El Archivo,* I, pp. 169-172, Denia.

RUBIERA, M.J., 1988, *La Taifa de Denia,* Alicante.

SANCHIS, M., 1965, «Época musulmana», *Historia del País Valencià,* volumen I, Barcelona.

SÚAREZ, L., 1988, *Judíos españoles en la Edad Media,* Barcelona.

VALLVÉ, J., 1980, «La industria en el Al-Andalus», *Al-Qántara,* I, pp. 209-241, Madrid.

DOCUMENTS

DOCUMENT Nº 1: *Demanda de un mercader judío contra un intermediario árabe en la aljama de Denia* (1083).

ASHTOR, E., 1964, «Documentos españoles de la Genizah», *Sefarad,* XXIV, pp. 76-81, Madrid.

Se presentó delante de nosotros, los tres que recibimos testimonio, D. Yishaq, hijo de R. Abraham, y dijonos: Lo que atestiguo delante de vosotros es que sé que, en el *año en que salimos de Denia en el barco del rey, Dios le otorgue potencia, para Al-Madhiya,* y con nosotros Hassan ben Hassan, de todo el cinabrio que estaba en poder de Mufarriy, el mozo de Qasim, ...no regogió el citado Hassan ben Hassan nada de ello ni llegó a él de todo esto nada, sino que fue vendido todo el cinabrio que había traido el mozo y compro con su producto y con el producto de otro que había traído consigo mercancías en Al-Madhiya ... e hizo de todas las mercancías un fardo que fue depositado en el barco y mandado por el mozo de Qasim a Andalucía. Lo que atestiguo ante nosotros, los tres que reciben testimonio D. Yishaq b. D. Abraham lo hemos escrito todo ello y hemos firmado abajo el martes dieciocho del mes de *sebat* del año cuarenta y tres de la Creación, en Denia, sita en la costa del mar. Legitimo y autentico. Ya'aqob ha-Kohen, hijo de R. Yishaq Semuel, hijo de R. Ya'aqob q.e.p.d., Yosef, hijo de R. Abraham q.e.p.d.

DOCUMENT Nº 2: *Réplica del demandado, haciendo uso del heset, contra el demandante en la aljama de Denia* (1083)

ASHTOR, E., 1964, «Documentos españoles de la Genizah», *Sefarad,* XXIV, pp. 76-81, Madrid.

De lo que se requirió a Abu-1-Hassan Qasim respecto a lo que había reclamado de él ..... R. Yishaq, el sabio, Dios le guarde, tocante a ..... con su mozo a fin de que lo entregase, en Al-Madhiya a Hassan ben Hassan cuando presentó querella contra él R. Yishaq y dijo a él: Yo tengo alegado respecto a este cinabrio que no recibió de ello ell mencionado Hassan nada y que cayo en tus manos. Contestoles el mencionado Abu-1-Hasan Qasim y dijo a él: No entró en mi posesión de ese cinabrio nada ni hemos tu y yo tratado en cinabrio fuera de lo que mandase con mi mozo a fin de que lo entregase a Hassan ben Hassan en Al-Madhiya. Y no sé si lo entregó al mencionado Hassan o se quedó con ello. Luego el tribunal le requirió y él prestó *juramento de heset,* es decir, de que tocante a esto carecía de noticias.... informe y que no había sacado ningún provecho de ello.... y que nadie le había rendido cuentas de él. Yosef, hijo de R. Abraham q.e.p.d. Yishaq, hijo de R. Hiyya y depues de este juramento quedó la reclamación del mencionado R. Yishaq contra el mozo de Abu-1-Hasan Qasim... recayó sobre él Yosef, hijo de R. Abraham q.e.p.d., Yishaq, hijo de R. Hiyya.